

Тема 14-15. НАДДНІПРЯНСЬКА УКРАЇНА В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.

1. Реформа 1861 р.

Мал. 1. Олександр II.

Поразка в Кримській війні засвідчила значне відставання Російської імперії від західних держав в економічному та технологічному розвитку. В роки війни значно поживавився антикріпосницький рух українських селян – «Київська козаччина» 1855 р., «Похід у Таврію за волею» 1856 р. Новий імператор Олександр II (1855–1881 рр.) розумів, що для подолання відставання Росії від західних суперників необхідно реформувати економіку, збройні сили, систему управління та освіту. Зміни вирішено було розпочати з сільського господарства. Занепад кріпосництва, його економічна неефективність стала очевидною навіть для багатьох дворян. Головним питанням було: на яких умовах надавати волю селянам (з землею чи без, якою повинна бути компенсація поміщикам). 19 лютого 1861 р. маніфестом Олександра II було скасоване кріпосне право. Це стало початком аграрних реформ. Скасування кріпосного права мало на меті:

- ліквідувати умови для можливого соціального вибуху (про можливість якого свідчило посилення антикріпосницької боротьби);
- створити умови для розвитку сільського господарства та промисловості на капіталістичній основі (розкріпачення означало звільнення трудових ресурсів для найманої праці на приватних підприємствах та сільськогосподарських маєтках).

Реформа 1861 року покращила соціальне становище колишніх кріпаків: скасовувалась особиста залежність селян від поміщиків. Селяни отримали право:

- укладати торгівельні угоди, вільно займатись промислом, торгівлею;
- переходити у інші верстви (міщан, купців);
- вступати до вищих навчальних закладів, на державну, військову службу;
- мати власне рухома та нерухоме майно;
- отримували деякі громадянські права.

Проте зберігались тілесні покарання для селян, вони підпадали під юрисдикцію спеціальних судів, зберігалась функція нагляду за селянськими общинами з боку урядових чиновників (з місцевих дворян). При проведенні реформи уряд орієнтувався у першу чергу на інтереси дворянства, тому в багатьох аспектах реформа виявилась непослідовною. В економічному плані становище більшості селян не покращилось. Поміщики залишали за собою половину землі, інші землі надавались селянам як наділи. За отримані у власність наділи селяни зобов'язані заплатити поміщикам по-завищеним цінам. Оскільки колишні кріпаки не мали необхідних коштів, держава сплачувала поміщикам 80 % вартості наділів. Цю суму (викупні платежі) селяни вимушені були сплачувати (повернути) державі впродовж 49 років. Інші 20 % селяни самі сплачували поміщикам (частіше відробляли – у наслідок чого довгий час спостерігались пережитки кріпосництва). Колишні кріпаки отримали від поміщиків у власність гірші та менші наділи, ніж до 1861 р. На Лівобережжі та Півдні селянські наділи скоротились на 30 %. Колишні кріпаки, які слугували при панських садибах, узагалі не отримали землі. Наступним етапом аграрної реформи було врегулювання статусу державних селян у 1866 р. Державні селяни отримали у власність ділянки, які вони мали до реформи (до 8–15 дес. (1 дес. = 1,054 га.)).

2. Реформи 60–70-х рр. XIX ст.

З 1862 р. в Російській імперії розпочалася військова реформа, спрямована на модернізацію армії. Здійснено переозброєння та переобмундирування армії, реформовано систему підготовки солдат та офіцерів, постачання та управління збройними силами. З 1 січня 1874 р. було запроваджено новий військовий статут, згідно з яким колишні рекрутські набори замінялися загальною військовою повинністю для чоловіків, які досягли 20 років. Строк дійсної військової служби становив у сухопутних військах 6, на флоті – 7 років. Для осіб, які мали певний освітній ценз, дозволялося проходження військової служби строком від 6 місяців до 4 років.

Шкільна реформа 1864 р. була спрямована на розвиток системи початкової освіти. Згідно з «Положенням про початкові народні училища», дозволялося створювати початкові школи державним, громадським установам та

приватним особам. Статут 1864 р. передбачав реформування середньої освіти: створювалися класичні та реальні, чоловічі та жіночі гімназії. В галузі вищої освіти університетським статутом 1863 р. відновлювалася автономія університетів.

У 1864 р. урядом була ініційована судова реформа. Замість закритих станових судів вводилися суди присяжних, де незалежні від адміністративних органів присяжні, дібрані з заможних верств населення, разом з суддею виносили вирок. Завдяки реформі був започаткований новий судоустрій: створювалися окружні суди (відповідно у кожній губернії), що становили першу судову інстанцію. Кілька окружних судів утворювали окружну палату, де можна було оскаржити вирок, винесений без участі присяжних. В Україні було три судові палати – Київська, Харківська та Одеська. Касаційні функції покладалися на сенат, в компетенцію якого входило повернення справ на повторний розгляд.

У 1864 р. розпочата земська реформа, що передбачала створення органів місцевого (земського) самоврядування повітового і губернського рівнів. У земському самоврядуванні брали участь усі стани населення, які мали земельну власність, – дворянство, духовенство, селянство, міщани. У компетенції земств знаходилося економічне та культурне життя в регіонах. Земства опікувалися організацією сільської освіти, медичної допомоги населенню, популяризацією і впровадженням нововведень у сільське господарство, створенням магазинів для продажу новітньої сільгосптехніки тощо. Губернським управам підпорядковувались лікарні, освітні заклади, сільськогосподарські станції, бібліотеки, статистичні бюро тощо. В Україні земська реформа була проведена на Лівобережжі та Півдні, де було утворено 6 губернських і понад 60 повітових земських управ. На Правобережжі земську реформу провели лише у 1911 р., оскільки уряд побоювався, щоб земства не підпали під вплив польського визвольного руху.

У 1865 р. проведена реформа цензури, яка передбачала передачу цензурних установ від Міністерства народної освіти до Міністерства внутрішніх справ і створення Головного управління у справах друку та центральний комітет іноземної цензури. Попередній цензурі підлягала лише друкована продукція для масового читача, а періодичні видання звільнялися від неї за умов грошової застави від 2,5 до 5 тис крб.

Міська реформа 1870 р. була спрямована на реорганізацію та удосконалення самоврядування міських общин. Створювалися міські думи, в обранні членів яких брали участь усі верстви міського населення, що були власниками нерухомого майна, сплачували податки. Нова система міського самоврядування була набагато демократичнішою за міське законодавство часів Катерини II, яке надавало право міського самоврядування лише одному станові – дворянству.

2. Вплив реформ на соціально-економічний розвиток України в другій половині XIX ст.

Скасування кріпосного права відкрило можливості для розвитку промисловості (розширився ринок дешевої робочої сили). Іншим фактором індустріалізації була урядова політика, спрямована на подолання економічної та військової відсталості імперії (були створені дуже сприятливі умови для іноземних інвестицій). Індустріалізація України розпочалась зі швидкого розвитку залізниць. У 1865 рр. побудована залізнична лінія Одеса – Балта. Протягом 70 – х років – створення системи залізничного сполучення в Україні. Станом на 1880 р. залізничний транспорт з'єднав між собою найбільші міста України. В 70-х роках XIX ст. почався стрімкий розвиток вугільної промисловості. У 1870 – 1900 р. – видобуток вугілля зріс на 1000 %. Поширення у 1880-х рр. залізниць, поява дешевого вугілля, у поєднанні з державною підтримкою інвестицій створили умови для розвитку металургії. Держава гарантовано купувала металургійну продукцію по високим цінам. Відбулось зростання видобутку руди в Україні у 1870–1900 рр. у 158 разів. Сприятливий інвестиційний клімат призвів до того, що власниками більшості підприємств були іноземні компанії. Соціальними наслідками реформ були: поява та кількісне зростання робітничого класу (великою мірою російськомовного), урбанізація.

3. Український національно-визвольний рух

Мал. 2. В. Антонович.

«Хлопоманство». Після поразки повстання 1830–1831 рр. у Польщі, поляки знову почали збирати сили до нового масового виступу. Як і раніше, вони сподівалися на активну участь у повстанні всього населення Правобережжя. Однак частина української полонізованої молоді не підтримувала цієї ідеї, і почала зближатися з українською інтелігенцією. Як і

їхні українські товариши, вони почали вивчати історію українського народу, його фольклор і мову. Цей рух очолив студент Київського університету Володимир Антонович. Його погляди розділяли і підтримували Тадей Рильський, Борис Познанський та ін. Вони заперечували польські твердження, що, мовляв, Правобережжя – це частина Польщі, що український народ – лише відгалуження народу польського, а його мова – діалект польської мови. Поляки називали цю групу «хлопоманами» (хлоп – зневажлива польська назва простої людини) й звинувачували її в зраді польських інтересів. У відповідь Антонович опублікував на сторінках журналу «Основи» статтю, в якій закликав шляхтичів – поляків, які живуть в Україні повернутися до українського народу, якого колись зреклись їхні предки. Щоб продемонструвати свою єдність із народом, «хлопомани» розмовляли виключно українською мовою, носили національний одяг, дотримувалися народних звичаїв і обрядів. Під час студентських канікул вони подорожували по селах, збирали народні пісні, казки, прислів'я, звичаї і обряди. Одночасно студенти розповідали селянам про славне минуле України, про її тяжке становище, говорили про можливий вихід з нього. Така діяльність тривала протягом всього 1860 р. На початку 1861 р. під адміністративно-поліцейським тиском «хлопомани» були змушені припинити ходіння по селах і приєднатися до тих груп, що діяли в містах. Наступні події засвідчили, що відмовою Україні на власну державу польська шляхта відштовхнула від себе українську інтелігенцію, а українське селянство традиційно не довіряло польським панам. Польське повстання 1863–1864 рр. підтвердило це. Чергове визвольне повстання почалося у січні 1863 р. Повстанці звернулися за підтримкою до українців. Однак на боці повсталих поляків воювали приблизно лише 500 українців, білорусів, росіян. Масової підтримки польське повстання не отримало. До травня 1864 р. Росія за допомогою Австрії та Пруссії придушила повстання.

Громадівський рух в Україні у 60-90-х рр. Важливою організаційною формою українського національно-визвольного руху у 60-90-х роках ХІХ ст. були напівлегальні непартійні об'єднання, які одержали назву громад. Перша така громада виникла у 1859 р. у Петербурзі. Її створили українці, які мешкали у столиці імперії. Помітно пожвавилось життя української громади Петербурга після приїзду до нього колишніх членів Кирило-Мефодіївського товариства: В. Білозерського, М. Костомарова, Т. Шевченка. Значним успіхом громади стало створення у 1861 р. першого українського журналу «Основа», в якому друкувалися українською і російською мовами художні твори, праці з історії, народознавства. У 1862 р. через фінансові труднощі та переслідування цензури і поліції «Основа» припинила існування. Центром громадівського руху безпосередньо в Україні став Київ. Навесні 1860 р. студенти і викладачі Київського університету, місцева інтелігенція створили Українську громаду. Очолив її Володимир Антонович. Невдовзі кількість членів громади сягнула 200 осіб. На таємній сходці група громадівців затвердила програмні

положення: український народ є окремою нацією, кожен свідомий українець повинен віддавати всі свої сили для розвитку самосвідомості народу, допомагати українцям у боротьбі з гнобителями. Услід за київською громади були створені в Чернігові, Катеринославі, Одесі, Харкові та інших містах. Одними із головних напрямів їхньої діяльності була організація недільних шкіл для дорослого населення (перша в Російській імперії недільна школа була організована у 1859 р. у Києві). Громадівці також відкривали щоденні школи, працювали в них вчителями, організовували публічні лекції, та бібліотеки, поширювали серед населення твори Т. Шевченка, М. Вовчка та інших письменників.

Мал. 3. П. Валуєв.

Активна культурно-просвітницька діяльність громад викликали серйозну тривогу серед місцевих керівників і урядових кіл. Влада розпочала репресії: було розгромлено деякі громади, проведені арешти в Києві та Харкові, закрито усі недільні школи. З боку офіційної преси було організовано цькування українського руху. Урядові кола, рупором яких був міністр внутрішніх справ Петро Валуєв, особливо турбувало поширення громадівцями популярних книжок українською мовою серед селян. 20 червня 1863 р. таємним циркуляром Валуєв проголосив, що окремої «малоросійської мови не було, немає й бути не може». Валуєвським циркуляром призупинялося друкування українською мовою шкільних і релігійних видань, наукової літератури, підручників. Дозволялося писати «українською говіркою» тільки художні твори. Чиновники впроваджували Валуєвський циркуляр з особливим ентузіазмом. Українська література практично перестала існувати в межах Російської імперії. Царські заборони призупинили національно-визвольний рух майже на десятиріччя. На початку 70-х років контроль за життям українського суспільства дещо послабився. За цих умов українська інтелігенція знову почала поступово відновлювати громади. Громадівський рух у 70–90-х роках піднімається на новий щабель:

Його учасники переходять від культурно-просвітницької роботи до політичної діяльності, метою якої повинно було стати відновлення української державності. Найбільшою і найвпливовішою наприкінці 60-х – на початку 70-х років була Київська громада («Стара громада»). У її складі були відомі професори й доценти університету, викладачі київських гімназій. Члени громади зуміли згуртувати кращі наукові сили. У 1873 р. вони спочатку утворили історичне товариство Нестора Літописця, а невдовзі започаткували Південно-Західний відділ Російського географічного товариства. Цей відділ насправді був цілком самостійним товариством, яке ставило за мету вивчення історії, географії рідного краю. Його першим головою став громадський діяч з Лівобережжя Григорій Галаган, а діловим керівником – знаний етнограф Павло Чубинський.

Мал. 4. П. Чубинський.

Членами Товариства були: історики В. Антонович і М. Драгоманов, економіст М. Зібер та багато інших. У 1875 р. в ньому налічувалося 200 членів, які вивчали рідний край. Вони збирали етнографічні, історичні й економічні матеріали з багатьох міст і сіл України. Друкованим органом Київської громади у 1873–1875 рр. стала газета «Київський телеграф». Газета друкувала статті на досить гострі соціально-економічні й політичні теми. Зокрема, наголошувалося, що реформа 1861 р. не дала селянам сподіваної волі, підкреслювалися нестерпні умови праці і життя робітників. Діяльність громад знову викликала занепокоєння царської влади. Олександр II у 1875 р. створив спеціальну комісію «для вироблення засобів боротьби з українофільською діяльністю». І на підставі пропозицій комісії цар, який тоді відпочивав у німецькому місті Емс, підписав закон про повну заборону української мови. Закон отримав назву «Емський указ» 1876 р. Указом заборонялося писати, співати і давати спектаклі українською мовою, друкувати підручники, перекладати українською мовою твори авторів

російської і світової літератури. Правда, у 1881 р. було скасовано заборону влаштовувати театральні вистави українською мовою. Указ забороняв також ввозити в межі імперії без спеціального дозволу будь-які книги, видані за кордоном українською мовою. Заборонялося використання української мови в початкових школах, судах, державних установах. Зі шкільних бібліотек вилучалися книги українською мовою, учителів-українофілів заміняли на росіян. Було закрито Південно-Західний відділ Російського географічного товариства, заборонено видавати «Київський телеграф» і звільнено ряд професорів Київського університету. Деякі активні громадівці емігрували за кордон.

Мал. 5. М. Драгоманов.

Важливим етапом у розвитку суспільно-політичного життя українців стала закордонна діяльність Михайла Драгоманова. За дорученням і на кошти київських громадівців Драгоманов організував у Відні видання українською мовою пропагандистської та науково-популярної літератури для нелегального поширення в Україні. У 1878 р. він переїхав до Женеви, де почав видавати український політичний журнал «Громада». Як політичний діяч, Драгоманов проповідував перебудову Росії на принципах федерації, оскільки в тогочасній Україні не бачив сил, на які можна було б опиратися в боротьбі за власну державність. Разом с тим він захоплювався соціалістичними ідеями, справедливого суспільного устрою держави. Він виступав не за створення незалежної України, а лише за її політичну автономію, у якій повинна була втілитися й автономія національна. Драгоманов критикував і громадівців, закликаючи їх перейти від просвітництва й етнографізму до політичної боротьби за автономію України в рамках федеративної Російської держави. Ідеї М. Драгоманова згодом заклали основу для формування першої української соціалістичної партії в Україні.

«Братство тарасівців». У 70–80-ті роки XIX ст. відбувається радикалізація громадівської молоді. Її вже не задовольняла суто культурницька діяльність громадівців старшого покоління. Серед молодого покоління інтелігенції посилилося прагнення вивести українство на шлях національної боротьби, надати їй політичного звучання. Першою такою українською політичною організацією стало «Братство тарасівців» організоване у 1891 р. харківськими та київськими студентами І. Липою, М. Міхновським, Б. Грінченком. Організаційно братство оформилося під час зустрічі його фундаторів на могилі Шевченка. Найбільший успіх мали «Тарасівці» у Харкові, де з їхньої ініціативи більше 20 чол. об'єдналися в «Молоду гвардію». Товариство підтримувало зв'язки з аналогічними гуртками в Полтаві, Києві, Чернігові, Одесі. У своєму програмному документі «Кредо молодих українців» вони заявили про незгоду з українофілами через їхні зв'язки з російською культурою і про прагнення стати космофілами (люблячими увесь світ). Братство виступало за самостійну суверенну Україну, соборну й неподільну «від Сяну по Кубань, від Карпат по Кавказ». Обстоювали ідею створення Української федерації Лівобережної, Правобережної, степової України, Кубані й Галичини. На їх думку: державу повинен очолювати гетьман (президент) і сейм (парламент); у державній власності мають перебувати земля і земні надра, велика промисловість і гуртова торгівля; церква має бути відокремленою від держави, освіта – безкоштовною та ін. Проте, уже в травні 1893 р. братство припинило своє існування в результаті арештів.

Мал. 6. І. Липа.

Мал. 7. М. Міхновський.

Мал. 8. Б. Грінченко.

ЗУБО. Пізніше, у 1897 р. на нелегальному з'їзді всіх громад було утворено Загальноукраїнську безпартійну організацію (ЗУБО) на чолі з В. Антоновичем та О. Кониським. Вона поставила мету згуртувати всіх українських діячів в одному об'єднанні. До організації приєдналися всі громади, що існували в 20 різних містах під російської території України.

ЗУБО заснувало літературне видавництво «Вік», книгарню в Києві, керувала організацією і проведенням шевченківських свят та інших культурно-національних маніфестацій. Важливим кроком ЗУБО на шляху політизації власної діяльності стало рішення, схвалене 1904 р. на конференції ЗУБО, про створення Української демократичної партії (УДП). Серед її лідерів були С. Чикаленко, С. Єфремов, Б. Грінченко. Нова політична організація повинна була домагатися встановлення конституційного ладу, проведення соціальних реформ та надання Україні широких автономних прав у межах федеративної Росії. Восени 1905 р. зі складу УДП вийшла радикальна група на чолі з Б. Грінченком і С. Єфремовим, яка утворила Українську радикальну партію.

Рух народників в Україні. У другій половині XIX ст. домінуючою силою в загальноросійському революційному русі були народники. Їхню ідеологію та напрямки діяльності визначали три їхніх теоретика: М. Бакунін – творець анархізму, П. Лавров – ідеолог пропагандистського напрямку та П. Ткачов, який вважав за достатнє здійснити державний переворот шляхом змови при застосуванні терористичних методів. У 1861 р. в Росії виникає нелегальна організація «Земля і воля», яка з 70-х років переносить свою діяльність і в Україну. Виникають різноманітні гуртки з представників різних станів (різночинці). На початку 70-х років такі гуртки діяли в Києві, Одесі, Харкові. Найвідомішим став київський гурток («Київська комуна»). Широкого розмаху набуло друкування листівок, газет, брошур із закликами до повалення самодержавства, боротьби проти поміщиків. З 1874 р. серед прихильників П. Лаврова широкого розмаху набуло «ходіння в народ» під гаслами «Земля і воля народові!». Вони йшли в села як учителі, агрономи, лікарі, поширювали серед селян нелегальну літературу, формували нелегальні гуртки, навіть готували повстання. Так, група народників на чолі з Я. Стефановичем, організувавши в Чигиринському повіті у 1877 р. нелегальну організацію, зробили невдалу спробу за допомогою підробленого царського маніфесту закликати селян до повстання проти поміщиків («чигиринська змова»). Вони запевняли селян, що діють з відома царя, який нібито закликає їх до повстання проти поміщиків. Однак поліції стало відомо про цю акцію, і у вересні 1877 р. змовники були заарештовані. До слідства було притягнуто близько 1000 селян. Після слідства керівників організації засудили до смертної кари (їм вдалося втекти з в'язниці), а селянських ватажків до каторги. «Ходіння в народ» не привело до загального повстання, поліція досить легко знаходила й арештовувала пропагандистів. Провал ходіння в народ призвів до розколу у 1879 р. «Землі і волі» на дві незалежні організації – «Чорний переділ» та «Народна воля». Перша з них продовжувала агітаційну роботу серед селян, друга – зосередилася на підготовці і проведенні терористичних акцій. 1 березня 1881 р. «Народна воля» здійснила

смертельний замах на Олександра II. Вбивство царя нічого не змінило, навпаки, наступний цар Олександр III проводив політику контрреформ.

Основні терміни, поняття, імена:

1859 р. – заснування у Петербурзі першої громади.

1861–1862 рр. – вихід журналу «Основа».

19 лютого 1861 р. – маніфест Олександра II було скасування кріпосного права.

1863–1864 рр. – Польське («Січневе») повстання.

20 червня 1863 р. – «Валуєвський циркуляр».

1864 р. – шкільна, судова та земська реформи.

1865 р. – проведена реформа цензури.

1870 р. – міська реформа.

1873 р. – створення Південно-Західного відділу Російського географічного товариства.

1876 р. – «Емський указ».

1891–1893 рр. – «Братство тарасівців».

1897 р. – утворено Загальноукраїнську безпартійну організацію (ЗУБО).

Антонович Володимир - історик, археолог, етнограф; з 1881 р. голова історичного товариства Нестора-літописця; представник хлопоманського руху; організатор "Української громади"; автор праці "Про походження козацтва".

Житецький Павло - учений, мовознавець, лексикограф, активний діяч "Української громади"; першодослідник історії української літературної мови; заклав основи теорії і практики українського перекладу; автор "Начерку історії літературної мови".

Зібер Микола - учений-економіст; професор Київського університету; член Української громади; перший пропагандист економічної теорії К. Маркса в Росії та в Україні; автор праці "Теорія цінності й капіталу Д. Рікардо".

Кибальчич Микола - революціонер-народник, винахідник; автор схеми першого в світі реактивного літального апарата; учасник замаху на російського імператора Олександра II.

Космополітизм - ідеологія світового громадянства, яка заперечує право нації на самовизначення, сповідує байдуже ставлення до свого народу, вимагає встановлення "світового громадянства".

Нігілізм - світогляд, заперечення загальноприйнятих цінностей, ідеалів, моральних норм, історичних та культурних традицій.

Протекціонізм - економічна політика держави, спрямована на захист національного товаровиробника від іноземної конкуренції, розширення зовнішніх ринків.

Радикалізм - політична, ідеологічна течія, що обстоює необхідність рішучих дій, глибоких змін у суспільно-політичному та соціально-економічному житті.

Реформа земська - створення виборних земських установ у Російській імперії; повітових чи губернських земських зборів та їх виконавчих органів – управ.

Реформа освітня - запровадження єдиної системи початкової освіти у Російській імперії; формування наглядових повітових та губернських шкільних рад; відновлення автономії університетів у навчальній діяльності.

Реформа селянська - скасування кріпацтва у Російській імперії; наділення селян землею; регламентація поміщицького землеволодіння.

Реформа судова - впровадження відкритості суду в Російській імперії, прийняття рішень присяжними засідателями; започаткування процедури захисту; введення посади адвоката.

Рильський Тадей - український громадський діяч; хлопоман, член "Української громади", Південно-Західного відділення Російського географічного товариства; дописувач часописів "Основа", "Київська старовина".

Соціалізм - ідеологія, що ставить за мету досягнення загальної справедливості через відсутність експлуатації; загальну соціальну рівність; передбачає побудову суспільства без бідних і багатих, досягнення однакових умов праці, заробітної плати, можливостей в освіті, охороні здоров'я; сповідує рівність політичних прав і свобод.